

מחקר יהודה ושומרון

דברי הכנס החמישי, תשנ"ה-1995

עורכים:

יעקב אשל
המכללה האקדמית יהודה ושומרון

זאב ח' ארליך
עפרה

מכון המחקר, המכללה האקדמית יהודה ושומרון, קדומים-אריאל

ה"דבס" בארץ-ישראל בימי הביניים

זהר עמר

המחלקה ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת בר-אילן

המונח הערבי "דבס" מכוון בימינו ל"דבש ענבים" – מאכל ממותק, העשוי מתירוש ענבים מבושל. ההנחה הרווחת במחקר הינה, שהדבס הפך למאכל שכיח בתרבות האכילה של תושבי הארץ, במיוחד החל מהמאה השביעית כחלק מתוצאותיו הישירות של הכיבוש הערבי. כיוון שבחקיקה המוסלמית נאסר היין לשתייה התעורר צורך במציאת תחליף, העשוי אף הוא מענבים, אך שאינו נכלל בגדר שיכר. עקב תכונותיו היווה אפוא דבש הענבים תחליף הולם. סברה זו הועלתה כבר בראשית המחקר הארץ-ישראלי על-ידי ג' דלמאן (Dalman, 1942, 385), ומאוחר יותר התקבלה גם על-ידי חוקרים אחרים.

מטרת מאמר זה לבחון את הוראת המונח "דבס" ואת השתלשלותו על פי המקורות הכתובים מימי הביניים באור חדש. כן ייבדק מתי הפך ה"דבס" למוצר אכילה בסיסי ושכיח בארץ-ישראל. סוגיות אלה ואחרות תבחנה לאור התמורות שחלו בענפי החקלאות בארץ-ישראל בימי הביניים ובהקשר להשפעת השלטון המוסלמי על גידול הגפן בכלל ועל תעשיית היין בפרט.

הוראת המונח "דבס"

המונח הערבי "דבס" מקביל כנראה למילה "דבש" בעברית, בארמית ובשפות שמיות קרובות. ברור לחלוטין שלא מדובר בדבש דבורים, המוכר בשפה הערבית בשם "עסל", ואף לא בחלת דבש, המכונה בערבית "שהד". בספרות המילונאית הערבית העניפה, שנכתבה בימי הביניים, מבואר, שה"דבס" הוא שם כללי ל"דבש פירות" או ליתר דיוק למיץ הניגר או הנדרך מהם. מונח זה מכוון בעיקר לדבש המופק מן התמרים מהון הלח, הנקרא "רטב". פירושים מעין אלה מופיעים במקורות קדומים, כגון: סרפיון מן המאה התשיעית (Guigues, 1905, 505, no. 114), אלראזי (1925, 198; נפטר בשנת 932), אבן דרید (1987, 297; נפטר בשנת 934) ומקורות מאוחרים יותר בני המאה ה-13 (אבן אלביטאר, 1874, 87; אבן מנטיור, 1956).

אלדינווי (נפטר בשנת 896) לדוגמה ציין בעניין זה כי: "הדבס – הוא מיץ אלרטב ללא בישול ויש אומרים הוא מה שנוטף מן הרטב" (מובא אצל: אבן מנטיור, 1956). גם הבלשן היהודי יהודה אבן קריש, בן המאה ה-12, מפרש כך במילונו בכיבור המילה "דבש" (דברים ח:ח), הנוכרת בין שבעת המינים (בקר, תשמ"ד, 229). זיהוי הדבס עם דבש פירות באופן כללי ועם דבש תמרים במיוחד מוכירה גם את קביעת חו"ל, שהדבש הנוכר בתורה הוא דבש תמרים ולא דבש דבורים (ראה לדוגמה: ירושלמי, ביכורים, פ"א, ה"ג, דף סג, ע"ד; תרגום יונתן לדברים ח:ח; וכן פירוש רש"י לדברים כו:ב; לבבלי, ברכות, מא, ע"ב; לבבלי, ערובין, ד, ע"ב).

כחיבורו של הבלשן הסורי בר-הלול, בן המאה העשירית, מוזכר מונח סורי בשם "דבושא" – שם של ממתק הנעשה מצימוקים או מדבש צימוקים. בר-הלול מציין, ש"דבושא דאפשתא" הוא כמו הדבש (Duval, 1881, 529). רק במקורות מאוחרים מופיע ה"דבש" כשם לדבש ענבים. דאוד אלנאטאכי, שפעל באזור זה במאה ה-16, ערך הבחנה בין דבש לאכילה – הוא דבש הענבים – ובין הדבש הנזכר בספרות הרפואית, שמשמעותו דבש תמרים לחים או באופן כללי ריבת פירות (דאוד אלנאטאכי, 1990, 150). במילון, שחובר במאה ה-18 על-ידי אלזביד, מובאים כל הפירושים שהוזכרו עד כה, אך גם פירושים מאוחרים יותר, המבארים שדבש הוא החומר שניגד מן הצימוקים ומן הענבים (אלזביד, 1987).

מכל מקום, אין בכל הפירושים הקדומים למונח "דבש" אזכור של אותו מאכל, העשוי מתירוש ענבים מורתח, הנקרא כיום בשם דבש. נראה, שדבש הענבים היה מוכר בימי הביניים המוקדמים בשמות אחרים. הרמב"ם לדוגמה כתב בספרו "פרקי משה ברפואה" (כג 103): "מי בוכתג – הוא תירוש ענבים שנתבשל ביסול רב מאוד" (מונטגר, תשכ"א, 300).

המונח דבש במשמעות של תירוש ענבים מורתח נזכר פעמים אחדות במקורות של ארץ-ישראל וסוריה החל מהמאה ה-14 (להוציא מקור אחד קדום יותר, שהינו מוטל בספק). באחת הגרסאות של כתב היד של הגיאוגרף המוסלמי הירושלמי אלמוקדסי, בן המאה העשירית, מביא המהדיר, דה-חוויה, תוספת לטקסט (בהערה), שהדבש מצוער נזכר בה (אלמוקדסי, 1906). למרות שמדובר בגרסה בודדת ראויים הדברים לכיזור. אין אמנם להוציא מכלל אפשרות, שבצוער גידלו גפנים, שתירוש ענבים הופק מהם, אך בהתחשב במקורות שהובאו לעיל סביר יותר להניח, שהכוונה לדבש תמרים. צוער הייתה ידועה בתמריה עוד בתקופות קדומות. גם בימי הביניים נקראה צוער בשם, "עיר התמרים". מוקדסי עצמו כמו גם מקורות אחרים מהמאה העשירית כאצטחרי והמדאני ציינו לשבח את עושר תמריה של צוער ואת זניה המיוחדים (אלמוקדסי, 1906; אלאצטחרי, 1967; אלהמדאני, 1881–1884).

ואמנם, כבר בתקופות קדומות היה אזור אגן ים-המלח ידוע בדבש התמרים שהופק בו. יש לכך עדויות מאזור יריחו, כגון יוסף בן-מתתיהו, המציין בהקשר לעמק יריחו: "ובהם עולים עצי תמרים רבים, שונים בטעמים ובשמותיהם והמינים הדשנים נדרכים ומוצאים דבש לרוב, אשר אינו נופל בטעמו הרבה מדבש הדבורים הרבות אשר בארץ הזאת" (מלחמות היהודים ד, ה, ג אצל: שמחוני, 1977). לדעת אהוד נצר, שחפר בארמונות החשמונאים שבבקעת יריחו, מתאימים הגתות או מתקני הדריכה המיוחדים שנמצאו באזור לייצור יין תמרים או לתעשיית דבש תמרים שהתקיימה במקום (נצר, תשמ"ב). מרכזי גיחון, שחפר בעין בוקק, מצא אף הוא גתות ובהן חרצני תמרים רבים, ואף הוא סבור שאלה שימשו להכנת מוצרים שונים מפירות התמרים ובהם דבש תמרים (גיחון בע"פ בכנס החמישי של מחקרי יהודה ושומרון, אריאל, תשנ"ה).

מכאן, שגם האזכור הבודד המצוי בידינו אודות המונח "דבש" לפני המאה ה-14 מכוון כנראה לדבש תמרים ולא לדבש המופק מענבים.

עדויות לייצור דבש ענבים

בימי הביניים המוקדמים שימש כאמור המונח "דבש" בדרך-כלל לציון דבש תמרים. אולם אין בכך כדי להוכיח, שהדבש המופק מתירוש הענבים לא היה מוכר בארץ לפני כן. למעשה ישנם רמזים למאכל זה כבר בהתקופה הפרה-איסלמית ועדויות מוצקות יותר מראשית הכיבוש הערבי, המשקפות כנראה מציאות קדומה יותר.

יש שזיהו כדבש את "יין קרוש הבא משניר" הנזכר בתלמוד (בבלי, סוטה, מח, ע"ב, סוכה, יב, ע"א; אורמן, תשל"ד, 174; דר, תשנ"ד, 303–304). גישה אחרת לכיזור דברי התלמוד ראה אצל: רונסון, תשמ"ח, 193, הערה 15). קרמר זיהה את דבש הענבים, שהופק מתירוש ענבים שהורתח, באחד המונחים שנוכרו בתעודות ניצנה (Kraemer, 1958), אך העדות החותכת והברורה ביותר לייצור דבש הענבים בארץ-ישראל עוד לפני הכיבוש המוסלמי נלמדת מתוך מסורות מוסלמיות, העוסקות בעניין איסור שתיית היין. תוך תיאור מהלך כיבוש "אלשאם" (סוריה רבת) על-ידי המוסלמים (בשנת 636) מתארות מסורות אלה את המפגש שנערך בין אנשי החסות (אהל אלדימה) ובין עומר, שחנה בגיאביה (אזור הגולן). אנשי המקום קבלו לפני עומר, שבשל תנאי האקלים הקשים והמגיפות הם חייבים לשתות יין. כתחליף הציע להם עומר לאכול דבש, אך הם טענו לחוסר יעילותו. אחד מאנשי המקום הציע להכין מתירוש הענבים מאכל, שלא יהיה בעל תכונות משכרות. לפי גרסה אחרת טענו אנשי המקום, שבידם משקה המיוצר מענבים והדומה במראהו לדבש. עומר הסכים להכנת המאכל בתנאי שייצנו אותו לפניו. האנשים הרתיחו את התירוש עד ששני שלישים ממנו התאדו ואו הגישו אותו לעומר. הוא נעץ את אצבעו במאכל, שדמה בעינו למשחה (טלאא), המשמשת למריחת הגמלים, והתיר את דבש הענבים למאכל.

סיפור המעשה מופיע לראשונה בקובץ חוקי האיסלם הקדומים, שכתב מאלך אבן אנס (713–793) ובמקורות מאוחרים יותר (מאלך אבן אלנאס, 1951; אבן מנטור, 1984). רק בגרסה המאוחרת, שהובאה על-ידי דיהבי (אלדיהבי, 1992; נפטר בדמשק בשנת 1347), נזכר מאכל זה במפורש בשם "דבש". מסורות אלה שימשו כסיס להיתר לאכול "דבש ענבים" בהלכה המוסלמית. מתיאור האירוע ניתן ללמוד, שהדבש היה מוצר אכילה ידוע בתרבות תושבי הגולן עוד מהתקופה הפרה-איסלמית, אלא שאז טרם נקרא בשם זה. זאת ועוד, מסתבר שהכובשים הערבים, שמוצאם מאזור חצי האי ערב, לא הכירו את דבש הענבים. נראה שבתחילה דובר במין דבש בעל אופי צמיג ולא במאכל נוקשה כפי שיוצר בתקופות מאוחרות יותר.

תיאור ייצור דבש הענבים כגולן במאה השביעית עשוי להסביר את תפקודן של הגתות העתיקות מתקופת המשנה והתלמוד, שנחשפו על-ידי ש' דר בהר החרמון.

בסמיכות לגתות אלה נמצאו תנורי בישול, המעידים, לדעת החופר, על בישול התירוש לצורך הפקת דבש ענבים ואף להפקת יינות אחרים. מתקנים אלה דומים למתקנים לייצור דבש ענבים, שפעלו באזור זה בכפרי הדרוזים בעת החדשה (דר, תשנ"ד). על תעשיית הדבש הדרוזית, שפעלה באזור צפון הגולן עד שנות השבעים, ראה: אורמן, תשל"ד; דר, תשל"ז, 253–261; כהן, תש"ן).

בכל העדויות הקדומות שהובאו עד כה לא נזכר דבש הענבים מפורשות בשם "דבש". גם אין בנמצא מקורות על מאכל זה במהלך תקופת ימי הביניים המוקדמים. למעשה, נזכר דבש ענבים מפורשות במקורותינו בשם "דבש" רק החל מהתקופה הממלוכית וליתר דיוק: מהמאה ה-14 ואילך. תעשיית הדבש התרכזה בשני אזורים עיקריים: בצפון – בגליל העליון ובחרמון, ובדרום – באזור יהודה. באזור הצפון התפרסמה העיירה בעל בק בהכנת הדבש. אבן ג'יעאן כתב בשנת 1477: "ובה יסחטו את הענבים שמהם מכינים את הדבש" (אבן ג'יעאן, 1984). הנוסע המוסלמי המפורסם אבן בטוטה, שביקר באזור ארץ-ישראל בשנת 1326, תיאר בהרחבה את הכנת הדבש. על פי תיאורו זה סוג של ריבה, המיוצרת מענבים. לדבריו היה באזור זה סוג מסוים של קרקע, שנהגו להוסיף לריבה על מנת שתמצק, כך שבמקרה של שבירת הכד עם העיסה ישאר התוכן כמקשה אחת (אבן בטוטה, 1854).

תיאור מפורט יותר של ייצור הדבש נמצא בתשובת רבינו נסים גירונדי (1315–1375), שנשאל מ"צפת אשר בנליל העליון תוב"ב. שאלת: בארץ הזאת רגילין הישמעאלים לקחת הענבים ומשימים עליהם עפר לבן ידוע שעה או יותר מעט קודם דריכתם כדי שיוצלו היין היוצא מהם

מהרה ויעמוד במתיקותו ואחר כך דורכים אותם ומבשלין אותו היין בשול יפה עד שיתעבה ונעשה כעין דבש וקוראים אותו דב"ס והוא כמו ארו"ב, שעושים בארצנו רק שזה לבן וערב יותר ממנו כי העפר מיפה אותו הרבה, ונהגנו בו איסור מיום באנו לארץ על-פי החכמים שהיו הנה... (שו"ת הר"ן, תשמ"ד, לא). סוג הקרקע המוזכר במקור זה וכן אצל אבן בטוטה הוא חוואר, המשמש עד היום להצללת התירוש בתעשיית היין האירופית ובתעשיית הדבש המסורתית באזורים שונים בארץ-ישראל (בן-יעקב, תשמ"ו). עדויות לשימוש בחוואר לצרכים אלה נחשפו גם בממצאים ארכיאולוגיים, בגתות המתוארכות לתקופה הביזנטית (איילון, תשמ"ז).

הדבש כדבש ענבים מוזכר רבות גם באזור יהודה. האזכור הראשון הוא אזכורו של ר' יוסף טוב עלם (1370), שישב זמן מה בירושלים. בפירושו למונח דבש, המוזכר בתורה בין שבעת המינים, כתב: "דבש הענבים הוא הנמצא שם עתה לרוב מאוד, ובלשון ישמעאל נקרא 'דבסי' (הרצוג, תר"ץ). דבש הענבים מוזכר גם על-ידי ר' עובדיה מברטנורא בין מיני הדבש שנמכרו בירושלים (יערי, תש"ג, 132) ובעניין זה הוסיף משולם מוולטרה: "והוא קשה כסלע ומשובח מאוד" (יערי, תש"ט).

הדבש נחשב לאחד ממוצרי היסוד של סוריה רבתי, שהשלטון הממלוכי נהג לקבוע את מחירו (אבן טולון, 1962–1964). לועסי החשיש בסוריה (במאה ה-15) נהגו לערבב את החומר בדבש כדי להפיג את השפעתו החזקה של החומר המסמם (Rosenthal, 1971). גם תעודות מראשית התקופה העות'מאנית מלמדות, שלעתים הוטל על הדבש מס חקלאי (לואיס, תשמ"ח; Hutteroth & Abdulfattah, 1977, 70). בשנת 1603 הזכיר ר' שלמה שלומיל מיינשטריל מצפת את דבש הענבים "הנמכר" ורטלין באי טליר" (יערי, תש"ג, 200). בדורות האחרונים נחשב עדיין הדבש למוצר ארץ-ישראלי ייחודי, שאף יוצא לחו"ל. מששון בלוך (1784–1845) כתב בספרו הגיאוגרפי ש"בחרון ענבי גפן טובים וגדולים מאוד, מהמרקחת (זירוף) אשר יעשה מהם יובילו ב' אלפים ככרים בכל שנה למצרים" (בלוך, תרמ"ב). גם ר' שמואל דוד לוצאטו (1800–1865) העיר בעניין הדבש, שנכלל בזמרת הארץ (בראשית מז"א): "ויש אומרים שהוא עשוי מצמוקים והוא נקרא בלשון ערבי dibs, ועד היום מביאים ממנו מחרון למצרים משא שלוש מאות גמל בכל שנה, ומערכים בו מים ושותים אותו במקום יין" (לוצאטו, תשכ"ו).

הדבש בספרות ההלכתית

בספרות ההלכתית היהודית ישנן שאלות רבות בהקשר לכשרות הדבש, המיוצר על-ידי המוסלמים באזור. התייחסות ראשונה מצויה אצל רבינו נסים: "בכל עניינים אלו עיקר, הנויים שעושים הדב"ס מענבים אין כוונתם ליין רק לדב"ס ומחשבתם מסלקת כל איסור ולעולם זה לא נקרא יין רק דב"ס שמר" (שו"ת הר"ן, תשמ"ד, ט).

למרות זאת אסר לבסוף על אכילתו וכך פסק גם ר' יוסף קארו בעל השולחן הערוך (יורה דעה, רכג, כו, הלכות יין נסך). ועוד בעניין ברכתו ראה: ר' יוסף חיים, בן איש חי, הלכות, פרשת מטות, י: "סירופי, שהוא מי ענבים שנקפאו וקורין אותו בערבי דבס – מברך עליו שהכל ולאחריו בורא נפשות רבות". ר' דוד בן זמרא (1480–1573), שישב שנים רבות בירושלים ובצפת, ונשאל אף הוא אודות "מעשה היה שהלכו יהודה לכרמים לעשות דבס בהכשר ולאחר שנתבשל והסירו אותו מעל האש נתערב עמו כמו ג' אוקיות מהתירוש שעושים ממנו העכו"ם הדבס שלהם והוא דבר מעט מחלק אי ממה" (רדב"ז, תרמ"ב, ב, שאלה תשכט, עמ' 46). רבי נסים חיים משה מזרחי סיפר, שבשנת 1728 הובא דבש דבורים בספינה דרך יפו אך היהודים בירושלים חששו שמא "עירבו בו הנויים דבש ענבים הנקרא בערבי דיביס ובלעז הרופי" (מזרחי, תק"ב). לעומת כל אלה כתב ר' חיים

ויטאל בשם מורו, ר' יצחק בן שלמה אשכנזי (האר"י), המקובל המפורסם מצפת: "בענין הדבש הנעשה מתירוש המבושל של הענבים, לא היה מורי ז"ל נמנע מלאוכלו, אף אם העושים אותו חשוין עליו. והנלע"ד שהיה מקל עליו בו, לפי שאין ניסוך באומות הישמעאלים, ודי לו להחמיר, שלא לאוכלו בהיותו ודאי שלהם, אך בספיקו מותר" (ויטאל, תשכ"ב).

דיון ומסקנות

דבש ענבים, העשוי מתירוש ענבים מורתח, היה מוכר בארץ-ישראל עוד לפני כיבוש האיסלאם. בתקופות הקדומות היה מאכל זה שכיח בעיקר באזור הר החרמון והלבנון. גם לפי המסורת שבידי הדרוזים מקור תעשיית דבש הענבים הקדומה הוא בלבנון (אורמן, תשל"ד, 174). נראה, שתחילה היה דבש הענבים צמיג ולא נוקשה. אין עדיין מידע באשר לשמו של דבש הענבים באותה תקופה. גם אם נקרא "דבש" או "דבס", היה זה בוודאי שם מקומי-ייחודי, שאינו שכיח בשאר אזורים ארץ-ישראל. בספרות הערבית של ימי הביניים הקדומים היה ה"דבס" שם תואר כללי לדבש פירות, ובעיקר לדבש תמרים. הדבש כדבש ענבים נזכר פעמים אחדות במקורות של ארץ-ישראל וסוריה החל מהתקופה הממלוכית. תיאורם המפורט והמתפעל של המקורות את תהליך ייצור הדבש מעידה כנראה על כך שמדובר במוצר, שלא היה מוכר כליכך לפני כן. יתר על כן, העובדה שהדבס נזכר רק בהקשר לאזור ארץ-ישראל וסוריה מעידה, שמדובר במאכל ייחודי, שמוצאו מאזור זה. ראייה נוספת לכך שמדובר במאכל מקומי, שהחל להיות שכיח יותר רק בתקופה הממלוכית, היא אזכורו לראשונה בספרות השאלות התשובות במאה ה-14 על-ידי ר' נסים גירונדי (שו"ת הר"ן, תשמ"ד, לא). ספרות השו"ת מהווה כידוע לא פעם חיישן נאמן לגבי חידושים, שההלכה אמורה להתמודד עמם. כן ייתכן, שבאותה תקופה חלו גם שינויים אחדים בתהליך ייצור דבש הענבים. המקורות המתארים את דבש הענבים החל מהמאה ה-14 מציינים את הוספת החוואר לתירוש ומתארים ואת המוצר הסופי כחומר יבש וקשיח (אבן בטוטה, 1854; יערי, תש"ט). כך לדוגמה תיאר ר' דוד בן זמרא את הדבס במאה ה-16: "היין שעושים ממנו בעודו תירוש על-ידי בישול דבש הנקרא דבס בערבי וכן עושים ממנו מיני מתיקה יבש שצריך קרדום לחתוך אותו" (רדב"ז, תרמ"ב, א, תשובה פג). דבש הענבים, שהיה בתחילה מאכל שכיח באזור החרמון והלבנון, התפשט בתקופה זו גם לאזורים אחרים ובהם הגליל העליון ואזור יהודה. עד העת החדשה נחשב למעשה למוצר מזון, שיוצר בארץ-ישראל בלבד וממנה יוצא למצרים.

מדוע וכיצד הפך השם "דבס" משמו של דבש תמרים לשמו של דבש ענבים? מדוע רק בתקופה הממלוכית הפך הדבס – דבש הענבים – למוצר מזון בסיסי ושכיח ברחבי ארץ-ישראל כולה? תשובה חלקית על כך מצויה בדברי ר' יוסף טוב עלם: "על דרך הפשט נראה לי שהדבש הכתוב בתורה הוא דבש ענבים, כי הנה דבש דבורים לא נמצא עתה בארץ (בעיר) הקדש כי אם מעט מזער, ודבש תמרים איננו נמצא שם כלל בימים האלה, אך דבש הענבים הוא הנמצא שם עתה לרוב מאוד, ובלשון ישמעאל נקרא 'דבסי' (הרצוג, תר"ץ). מדברי ר' יוסף טוב עלם ניתן ללמוד, שהשימוש בדבס של ענבים היה נפוץ ביותר בארץ בעיקר על רקע מיעוט דבש דבורים וחסרונו של דבש תמרים משוקי הארץ. מציאות זו קשורה לתמורות, שחלו בענף התמר באותה תקופה. עד המאה ה-12 המשיך התמר להיות ענף החקלאות החשוב ביותר באזורים הגיאוגרפיים הנמוכים והחמים של ארץ-ישראל. אולם כבר בתקופה האיובית יש עדות לצמצום במספר מטעי התמרים באזורים אחדים בארץ, לדוגמה באזור בית-שאן (יאקות, 1870). תהליך הדלדלותם של מטעי התמרים היה הדרגתי, עד העלמתם המוחלטת כמעט מהנוף החקלאי של ארץ-ישראל בסוף התקופה הממלוכית. עובדה זו באה לידי ביטוי חריף בתיאור המצב הכלכלי בירושלים על-ידי ר'

- אילון א', תשמ"ו;
 "עפר לבן ידועי" – ידוע גם כממצא ארכיאולוגי, **חלמיש**, 4, עמ' 64.
 אלאטסטרדי, 1967;
כתאב אלמסאלכ ואלממאלכ (מהדורת De Goeje), לידן (צילום המהדורה משנת 1870), עמ' 64.
 אלדיהבי, 1992;
אלטב אלנבוי, בירות, עמ' 117.
 אלהמדאני, 1881–1884;
צפת נזירות אלערב (מהדורת D.H. Muller), לידן, עמ' 131.
 אלובידי מ', 1987;
תאג' אלערוס, טז, כוית, עמ' 47–49.
 אלמוקדסי, 1906;
אחסן אלתקאסיס פי מערפת אלאקאליס (מהדורת De Goeje), לידן, עמ' 180.
 אלראוי, 1925;
מח' תאר אלצחאת, קהיר.
 בלוד ש', תרמ"ג;
שבילי עולם, ווארשא, חלק ג, עמ' יג ע"ב–יד ע"ב.
 בן-יעקב י', תשמ"ו;
 "עפר לבן ידועי. הצלת תירוש באמצעות חוואר – מציאות ומקורות", **חלמיש**, 3, עמ' 21–27.
 בקר ד', תשמ"ד;
הרסאלה' של יהודה בן קוריש, תל-אביב.
 דאוד אלאנטאכי, 1990;
תד'כרה אולי אלאלבאב ואלג'אמע ואלעג'אאב, מצרים.
 דר ש', תשל"ו;
 "כמרי הבשן ומורדות החרמון", בתוך: מ' ברושי (עורך), **בין חרמון לסיני**, יד לאמנון, ירושלים, עמ' 247–261.
 דר ש', תשנ"ד;
 "נתות הר החרמון", בתוך: א' דגני ומ' ענבר (עורכים), **ארץ הגולן והחרמון**, עמ' 299–308.
 הרצוג ד', תר"ץ;
צמנת פענח, ב, ברלין, עמ' 9.
 ויטאל ח', תשכ"ב;
ספר שער המצוות, תל-אביב, פרשת עקב, עמ' קט.
 יאקות, 1870;
מעג'ס אלבלדאן (מהדורת Wustefeld), ליפציג, כרך א, עמ' 788.
 יערי א', תש"ג;
אנרות ארץ-ישראל, תל-אביב, עמ' 132, 200.
 יערי א', תש"ט;
מסע משולם מוולטרה, ירושלים תש"ט, עמ' 75.
 כהן א', תש"ן;
יחודו של הכפר הדרוזי משלהי תקופה העות'מאנית ועד לסיום תקופת המנדט הבריטי, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, עמ' 112–121.
 לואיס ב', תשמ"ח;
עלי היסטוריה, ירושלים, עמ' 95, 97, 123.
 לוצאטו ש"ד, תשכ"ו;
פירוש שד"ל על חמישה חומשי תורה, תל-אביב, עמ' 176.

עובדיה מברטנורא: "אך דבש תמרים לא מצאתי פה, ולא ראיתי גם לא תמרים עצמם, ואצל יריחו עיר התמרים הגיד לי איש נאמן שהיה בה, כי אינה רחוקה מירושלם כי אם מהלך חצי יום, כי אין בכל יריחו כי אם שלשה אילני תמרים רעים ואינם עושים פירות" (יערי, תש"ג, 132).
 על רקע מציאות זו תפס אפוא דבש הענבים את מקומו של דבש התמרים והחליפו. דבש הענבים, שהפך למין הדבש השכיח ביותר למאכל באותה תקופה, קיבל גם את השם "דבס", שבעבר היה מזוהה יותר עם דבש התמרים.

אולם נראה, ששכיחותו של דבס מענבים אינה נובעת רק מחסורו של דבס מתמרים בתקופה הממלוכית בארץ, אלא בעיקר בשל הפיכתו לתחליף חיוני ליין. מתוך המחקרים, העוסקים בסוגיית השפעת האיסלאם בימי הביניים על ענף הגפן ועל ייצור היין ביהודה ובשומרון עולה, שהתחיקה המוסלמית האוסרת על המוסלמים שתיית יין והמגבלה אותה לאנשי החסות לא ניכרה (להוציא מקרים יוצאי דופן) ברחבי ארץ-ישראל עד התקופה הממלוכית. מסתבר, שעד תקופה זו התנהלו ייצור יין והמסחר בו באופן סדיר (בחלק מהמקומות בהיקף קטן יותר בשל תהליכי ההתאסלמות). כן ישנן ראיות רבות למנהגם של חלק מהמוסלמים לשתות יין בפומבי. למעשה, היה פער בין התחיקה הדתית ובין אכיפתה בפועל על-ידי השלטונות. תהליך ההתאסלמות בארץ בכלל ובאזור ירושלים בפרט בא לידי ביטוי ממשו רק החל מהתקופה הממלוכית: היקף שטחי כרמי היין צומצם, הכרמים הוחזקו כמעט רק בידי נוצרים, הוטל פיקוח ישיר מצד השלטונות, מכירת היין הוגבלה לאנשים מורשים בלבד ושתיית היין הותרה לבני החסות בלבד ובצנעה (עמר, תשנ"ד).

ברור, שהתחיקה הדתית המוסלמית, האוסרת על שתיית יין, הביאה לשימוש נרחב יותר בדבש ענבים בקרב המוסלמים בארץ. נראה, שתהליך זה בא לידי ביטוי משמעותי רק כ-700 שנה לאחר הכיבוש הערבי. העובדה, שדבש ענבים הפך למוצר מזון בסיסי ושכיח בארץ-ישראל רק החל מהתקופה הממלוכית, איננה מקרית כנראה. על רקע התחזקות האיסלאם בארץ בתקופה זו הפך הדבס המופק מענבים למוצר מזון חליפי ליין, שנאסר כאמור בתחיקה המוסלמית הדתית – איסור שרק בתקופה זו נאכף בפועל על-ידי השלטונות.

ספרות

- אבן אלכיסאר, 1874;
אלג'אמע למפרדאת אלאזיה ואלאע'דיה, ב, בולאק.
 אבן בטוטה, 1854;
רחלה (מהדורת B.R. Sanguinetti & C. Defremery), פריס, עמ' 186.
 אבן ג'יעאן, 1984;
אלקול אלמסת'מ פי ספר מולאנא אלמלכ אלאשרף (מהדורת תדמרי), טריפולי, עמ' 54.
 אבן דריד, 1987;
כתאב ג'מרת אללע'ה, א, ביירות.
 אבן טולון, 1962–1964;
ממאכתת אלח'לאן פי חואדת' אלומאן (מהדורת מ' מצטפא), קהיר, כרך א, עמ' 90–91, 377, כרך ב עמ' 84.
 אבן מנטיור, 1956;
לסאן אלערב, ו, ערד ידבס, ביירות, עמ' 75.
 אבן מנטיור, 1984;
מח'תצר תאריח' דמשק לאבן עסאכר, י, דמשק, עמ' 26.
 אורמן ד', תשל"ד;
 "בתי ניתות לייצור דבש ענבים בגולן", **טבע וארץ**, טז, 173–176.

- מאלך אבן אלאנס, 1951;
אלמוטא, ב', קהיר, עמ' 847.
 מונטגר ז', תשכ"א;
 רבינו משה בן מימון, **פרקי משה (ברפואה)**, ירושלים.
 מזרחי, תק"ב;
 רבי נסים חיים משה מזרחי, **ספר אדמת קודש, קושטא**, יורה דעה סימן ה.
 נצר א', תשמ"ב;
 "אתר ארמונות החורף ביריחו", **חדשות ארכיאולוגיות**, עה-עט, עמ' 59.
 עמר ז', תשנ"ד;
 "תהליכי התאסלמות ואיסלום ביהודה ושומרון בימי הביניים והשפעתם על ענף הגפן ועל ייצור היין",
 בתוך: ז"ח ארליך וי' אשל (עורכים), **מחקרי יהודה ושומרון - דברי הכנס הרביעי**, קדומים-אריאל, עמ'
 247-261.
 רדב"ז, תרמ"ב;
 ר' דוד בן שלמה אבן זמרא, **שאלות ותשובות הרדב"ז**, ורשא.
 רוונסון י', תשמ"ח;
 "גפנים בחרמון - עדויות בפיוט ארץ-ישראל ליישוב יהודי באזור החרמון", **קתדרה**, 46, עמ' 191-193.
 שו"ת הר"ן, תשמ"ד;
 רבנו נסים בן ראובן גירונדי, **שאלות ותשובות הר"ן** (מהדורת א"ל פלדמן), ירושלים.
 שמחוני י', 1977;
 י' בן מתתיהו [יוספוס פלויוס], **תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים**, גבעתיים-רמת-גן, עמ' 269.

Dalman 1942;

Arbeit und Sitte in Palastina, IV, Gütersloh.

Duval R., 1881;

Lexicon Syriacum auctore Hassano Bar Bahlule, Paris.

Guigues P., 1905;

"Le noms Arabes dans Serapion, 'Liber de Simplici Medicina'", *Journal Asiatique*, VI, pp. 479-546.

Hutteroth W.D. & Abdulfattah K., 1977;

Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century, Erlangen.

Kraemer C.J., 1958;

Excavations at Nessana, III, Non-Papyri Literary, Princeton, p. 319, no. 145.

Rosenthal F., 1971;

The Herb Hashish Versus Medieval Muslim Society, Leiden, p. 58.